

Research Ethics Studies; An Analysis of Methodological Frameworks

Sayyed Hossein Hosseini

Associate Professor of Philosophy and Methodology, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran.

drshhs44@gmail.com

Abstract

Introduction: This article seeks to provide methodological frameworks for research on the issue of “research ethics” and therefore proposes the central topics of the structure of the discussion. The main question is what issues should be considered in order to research the issue of research ethics and what is the method of designing and analyzing it.

It will be very important and key to define the position of the discussion in which field and in which category of existing and emerging trends in the field of humanities, which will show itself in the same proportion, designing the problem statement and then determining the method of solving and analyzing the problem. The angle of view of this article on the issue of research ethics is not from the perspective of ethics and the conventional categories of applied ethics, normative ethics, and metaethics, but from the perspective of scientific philosophy studies and within the framework of methodological studies.

Findings: The article shows that research ethics is not simply a set of individual moral virtues, but rather a network of conscious and unconscious mechanisms in collective, institutional, and social contexts. Finally, the “multilevel network/critical analysis” model is presented as a methodological framework and formulates research ethics in four layers: individual, group, organizational, and social.

Discussion: The issue of “research ethics” in Persian literature has been less analyzed as a methodological issue, especially from the perspective of philosophy of science studies, and therefore has often been reduced to a set of behavioral rules or individual virtues of the researcher. By adopting a critical approach within the scope of philosophy of science studies, this article seeks to reconstruct the methodological frameworks of research in research ethics and attempts to analyze research ethics not as a branch of applied ethics, but as a matter of structural self-awareness of the social network of science. The question is what is the unit of analysis of the research ethics issue and what is the appropriate methodological structure and framework that can enable its comprehensive analysis.

Cite this article: Hosseini, S.H. (2026). Research Ethics Studies; An Analysis of Methodological Frameworks. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 7-30. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.244335.1067>

Received: 2025/09/21 ; **Received in revised form:** 2025/10/19 ; **Accepted:** 2025/11/22 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article jiethics.sbu.ac.ir

In the analysis of the issue, first the concept of research ethics is elevated from the individual normative level to the collective, structural, and network levels, and then the relationship between ethics and research is analyzed at four levels: individual, group, organizational, and social.

Keywords: Critical Methodology, Research Ethics, Philosophy of Science, Unit of Analysis of the Issue, Social Network.

References

- Ayer, A. J. (1936). *Language, Truth and Logic*. Gollancz.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of Science and Reflexivity*. University of Chicago Press.
- Carnap, R. (1959). "The Elimination of Metaphysics through Logical Analysis of Language", in: *Logical Positivism*, A. J. Ayer (Ed.) (pp.60-81), Free Press (Original Work Published 1932).
- Douglas, H. (2009). *Science, Policy, and the Value-Free Ideal*. University of Pittsburgh Press.
- Eslami, M. T. et al., (2009). *Applied Ethics*. Qom: Islamic Science and Culture Research Institute. [in Persian]
- Fallah, R. (2014). *Essays in the Ethics of Research*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Feyerabend, P. (1975). *Against Method*. Verso.
- Fichte, J. G. (2014). *Discourses on the Mission of the Scientist* (Sa'adat, Trans.). Tehran: Farhang Javid. [in Persian]
- Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon.
- Hosseini, S. H. (2010). "Criticism and Research". *Scientific Journal of the Chair of Thought*, Issue 9. [in Persian] <https://doi.org/10.22081/nir.2020.53414.1179>
- Hosseini, S. H. (2013). "Islamic Ethics or Moral System in Islam?". *Two Quarterly Scientific Research Journals, Critical Text Research Journal*, Year 13, Issue 29, 43-62. [in Persian] <https://search.isc.ac/dl/search/defaultta.aspx?DTC=8&DC=711367>
- Hosseini, S. H. (2022a). *The Pattern of Criticism*. Tehran: Naqd Farhang Publication. [in Persian]
- Hosseini, S. H. (2022b). "Social Refinement - Social Man". *Scientific Research Journal, Critical Text Research Journal*, Issue 8, 23-41. [in Persian] <https://doi.org/10.30465/crtls.2022.8273>
- Hosseini, S. H. (2025). "Analysis of the Relationship between Criticism and Genius". *Two Quarterly Scientific Research Journals, Modern Intellectual Research*, Issue 19, 153-178. [in Persian] <https://doi.org/10.22081/nir.2025.67071.1413>
- Jabaran, M. R. (2013). *Research Ethics*. Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought. [in Persian]
- Javadi, M. (2011). *Research Ethics; Fundamentals and Issues*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Kuhn, T. S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- Lakatos, I. (1978). *The Methodology of Scientific Research Programmes*. Cambridge University Press.
- Longino, H. (1990). *Science as Social Knowledge*. Princeton University Press.
- Longino, H. (2002). *The Fate of Knowledge*. Princeton University Press.
- Magee, B. (2015). *Popper; Philosophy and the Real World* (Sattarzadeh, Trans.). Tehran: Sales. [in Persian]
- Merton, R. K. (1973). *The Sociology of Science*. University of Chicago Press.
- Popper, K. (1959). *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge.
- Popper, K. (2009). *The Myth of the Framework in Defense of Science and Rationality* (Paya, Trans.). Tehran: Tarh No. [in Persian]
- Qarakhani, M., & Mirzaei, A. (2017). *Ethics of Science in the Social Sciences of Iran*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [in Persian]

- Qaramaleki, A. F. (2004). *Principles and Techniques of Research in the Field of Religious Studies*. Qom:, Qom Seminary Management Center. [in Persian]
- Qaramaleki, A. F. (2009A). *Introduction to Professional Ethics*. Tehran: Sarmad. [in Persian]
- Qaramaleki, A. F. (2009B). *Applied Ethics in Iran and Islam*. Tehran: Institute for Cultural and Social Studies. [in Persian]
- Qaramaleki, A. F. (2013). *Methodology of Religious Studies*. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. [in Persian]
- Resnik, D. B. (2013). *Ethics of Science* (Taqavi, Trans.). Tehran: Ma'arif Publishing House. [in Persian]
- Tamimi Amadi, Abdul Wahid bin Mohammad. (2007). *Ghorar al-Hekam va Dorr al-Kalem*. vol.1, Qom: Islamic Propaganda Office. [in Persian]
- Zagzebski, L. (1996). *Virtues of the Mind*. Cambridge University Press.
- Zahed Babalan, A. Kazemi, S. Omidvar, A., (2015). "A Model of Factors Affecting Compliance with Research Ethics". *Journal of Applied Ethics Studies*, Issue 79. [in Persian]
<https://doi.org/10.22081/jare.2025.70970.2010>

«اخلاق پژوهش» پژوهی؛ تحلیل چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش

سید حسین حسینی

دانشیار فلسفه و روش‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. drshhs44@gmail.com

چکیده

این مقاله درصدد ارائه چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش پیرامون مسئله «اخلاق پژوهش» است و از این‌رو به طرح عناوین محوری ساختار بحث می‌پردازد. پرسش اصلی این است که برای تحقیق در مسئله اخلاق پژوهش، چه مسائلی را باید مدّ نظر قرار داد و روش طرح و تحلیل آن چیست؟ مسئله «اخلاق پژوهش» در ادبیات فارسی کمتر به مثابه یک موضوع روش‌شناختی آن‌هم از دیدگاه مطالعات فلسفه علم مورد تحلیل قرار گرفته و از این‌رو غالباً به مجموعه‌ای از قواعد رفتاری یا فضائل فردی پژوهشگر فروکاسته شده است. این مقاله با اتخاذ رویکردی انتقادی در محدوده مطالعات فلسفه علم درصدد بازسازی چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش در اخلاق پژوهش است و می‌کوشد اخلاق پژوهش را نه به مثابه شاخه‌ای از اخلاق کاربردی، بلکه به عنوان امری از خودآگاهی ساختاری شبکه اجتماعی علم تحلیل کند. پرسش آن است که واحد تحلیل مسئله اخلاق پژوهش چیست و ساختار و چارچوب روش‌شناختی مناسبی که می‌تواند تحلیل جامع آن را ممکن سازد، چگونه است؟

در تحلیل مسئله، نخست مفهوم اخلاق پژوهش از سطح هنجاری فردی به سطح جمعی و ساختاری و شبکه‌ای ارتقا داده می‌شود و سپس نسبت اخلاق و پژوهش در چهار سطح فردی، گروهی، سازمانی، و اجتماعی تحلیل شده است. مقاله نشان می‌دهد اخلاق پژوهش صرفاً مجموعه‌ای از فضائل اخلاقی فردی نیست، بلکه شبکه‌ای از سازوکارهای آگاهانه و ناخودآگاه در بسترهای جمعی، نهادی و اجتماعی است. درنهایت مدل «تحلیل چندسطحی شبکه‌ای/ انتقادی» به عنوان چارچوب روش‌شناختی ارائه می‌شود و اخلاق پژوهش را در چهار لایه فردی، گروهی، سازمانی، و اجتماعی صورت‌بندی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: روش‌شناسی انتقادی، اخلاق پژوهش، فلسفه علم، واحد تحلیل مسئله، شبکه اجتماعی.

استناد به این مقاله: حسینی، سیدحسین (۱۴۰۵). «اخلاق پژوهش» پژوهی؛ تحلیل چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش. مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق،

۱۲(۱)، ص ۳۰-۷. <https://doi.org/10.48308/jethics.2026.244335.1067>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

jethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

اخلاق پژوهش محل تلاقی امر «پژوهش» با امر «اخلاق» است و به بیانی دیگر، تلاقی و تبیین نحوه ارتباط مطالعات پژوهشی پیرامون «مسئله پژوهش» با مطالعات پژوهشی درباره «مسئله اخلاق»؛ چنانچه قدری پیش‌تر رویم و از دیدگاه فلسفی به مسئله نظر اندازیم، می‌توان گفت نقطهٔ کانونی، تعیین و تحلیل نسبت فلسفهٔ پژوهش با فلسفهٔ اخلاق است؛ بدین ترتیب بسیار مهم و کلیدی خواهد بود که جایگاه بحث را در کجا و در چه رشته و رشته‌ای از گرایش‌های موجود و مطرح در قلمرو علوم انسانی تعریف کنیم که به همان نسبت، طراحی صورت مسئله و سپس تعیین روش حل و تحلیل مسئله، خود را نشان خواهد داد. زاویهٔ نگاه این مقاله به مسئله اخلاق پژوهش از دیدگاه علم اخلاق و دسته‌بندی‌های مرسوم اخلاق کاربردی، اخلاق هنجاری، و فرااخلاق نیست (دربارهٔ تقسیم‌بندی‌های رایج و متداول، ر.ک: ^۱ اسلامی، ۱۳۸۸: ۴۳؛ قراملکی، ۱۳۸۹: ۶ و ۷۵)، بلکه از دیدگاه مطالعات فلسفهٔ علمی و در چارچوب مطالعات روش شناختی قرار دارد. به گمان نگارنده، اخلاق پژوهش در نگاه نخست بایستی در دل فلسفهٔ پژوهش و طبیعتاً در حوزه و زیرچتر مطالعات فلسفهٔ علم بررسی کرد تا اینکه تصور شود مباحث اخلاق پژوهش صرفاً زیرمجموعهٔ مطالعات اخلاقی و یا علم اخلاق قرار دارد.

بحث اخلاق پژوهش در ایران عمدتاً در قالب توصیه‌های هنجاری یا دستورالعمل‌های اجرایی مطرح شده است؛ درحالی‌که پرسش بنیادی‌تر این است که اخلاق پژوهش را در چه سطحی باید تحلیل کرد؟ آیا این مسئله در قلمرو اخلاق هنجاری قرار می‌گیرد یا باید آن را در سطح مطالعات فلسفهٔ علمی و تحلیل ساختار تولید معرفت بررسی کرد؟ خلاصهٔ اصلی در ادبیات موجود آن است که اخلاق پژوهش از دیدگاه مطالعات «فلسفهٔ علم» مورد واکاوی روش‌شناختی قرار نگرفته است. این مقاله مدعی است بدون تعیین «واحد تحلیل مسئله»، هرگونه بحث از اخلاق پژوهش، کامل و جامع نخواهد بود؛ بدین ترتیب مقاله درصد ارائه چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش درباره مسئله «اخلاق پژوهش» است و از این‌رو به طرح عناوین محوری ساختار بحث می‌پردازد. پرسش اصلی این است که برای تحقیق در مسئله اخلاق پژوهش، چه مسائلی را باید مدنظر قرار داد و روش طرح مسئله چیست؟ از آنجا که دایرهٔ موضوع بسیار گسترده است، جهت بحث را به سمت تعیین قلمروهای اخلاق پژوهش سوق خواهیم داد؛ از این‌رو تبیین و توصیف ساختار بحث اخلاق پژوهش (همان اخلاق پژوهش پژوهی) را با هدف تعیین قلمروهای آن پی می‌گیریم؛ زیرا در این حوزه، کمتر کار درخور و جدی صورت گرفته است. ساختار پژوهش درباره مسئله اخلاق پژوهش پس از تعریف مفهوم اخلاق پژوهش به نسبت بین اخلاق با پژوهش می‌پردازد و

۱. گفتنی است در این مقاله، ر.ک: = رجوع کنید و ن.ب: = نیز ببینید (در مواردی که نقل قول مستقیم نبوده، و جنبهٔ ارجاع مستقیم یا منبع‌دهی ندارد، اما درباره موضوع نکات قابل توجهی برای مطالعه و دقت بیشتر وجود دارد و می‌تواند با ارجاع به منابع تکمیلی به تبیین مسئله یاری رساند).

سپس از قلمروهای اخلاق پژوهش سخن گفته خواهد شد که شامل فردی، جمعی، سازمانی و اجتماعی می‌شود.

بدین ترتیب تصریح عنوان مقاله بر «اخلاق پژوهش» پژوهی به این معناست که این مقاله درصدد بررسی اخلاق «پژوهش پژوهی» نیست که نفس موضوع پژوهش، مسئله اصلی آن باشد و مقاله بخواهد درباره پژوهش، تحقیق کرده تا اخلاق چنین پژوهشی را مورد بررسی قرار دهد، بلکه «اخلاق پژوهش» به عنوان یک واحد جداگانه در این ترکیب شناخته می‌شود؛ یعنی یک رشته (گرایش) مستقل که این مقاله درصدد است به پژوهش درباره این رشته بپردازد و از تبیین و تحلیل چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش درباره آن سخن گوید. پس مسئله اصلی مقاله، نه پژوهش است فی‌نفسه و نه اخلاق، بلکه موضوع تحقیق درباره ساختار پژوهش درباره مسئله اخلاق پژوهش به مثابه یک ترکیب مستقل و یک رشته/گرایش علمی خاص است.

فرضیه مقاله آن است که تقلیل اخلاق پژوهش به سطح کنشگر منفرد ناشی از فقدان تعیین دقیق «واحد تحلیل مسئله» در این حوزه و در قلمروهای چهارگانه اخلاق پژوهش است؛ در نتیجه مقاله می‌کوشد با بازسازی مبانی فلسفه علمی و تحلیل روش‌شناختی چندسطحی، چارچوبی جامع برای فهم مفهوم اخلاق پژوهش ارائه دهد.

رویکرد روشی این مقاله را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد که اولاً پوزیتیویستی نیست، زیرا اصل دخالت و تأثیر ارزش‌ها و امور غیردانشی را در بستر علم حذف نمی‌کند؛ ثانیاً صرفاً مانند نظریه پوپر، ابطال‌گرایانه نیست، زیرا به سطح نظریه محدود نمی‌ماند؛ ثالثاً صرفاً جامعه‌شناختی هم نیست، زیرا ابعاد هنجاری را حفظ می‌کند و رابعاً چون دیدگاه‌های کلاسیک اخلاق فضیلت، صرفاً فضیلت‌محور و اخلاق بسنده هم نیست، زیرا قدرت ساختارها و دخالت سازمان‌ها را نیز نادیده نمی‌گیرد، بلکه کوششی است برای تلفیق و ترکیب عناصر عقلانیت انتقادی، تحلیل نهادی، شبکه اجتماعی علم و بازسازی متدیک فلسفه علمی در قالب یک مدل روش‌شناختی چندسطحی.

نکته نوآورانه مقاله، افزون بر دیدگاه فلسفه علمی و روش‌شناختی به مسئله، توجه به قلمروهای اخلاق پژوهش و تفاوت دیدگاه‌های چهارگانه یادشده است. در هر مورد، تنها به بیان عناوین اصلی و به پاره‌ای از منابع اشاره خواهد شد که در این باره کاری انجام داده‌اند.

تعیین «واحد تحلیل مسئله» نیز یکی از نوآوری‌های مقاله قلمداد می‌شود؛ در اینجا چهار سطح قابل تمیز است: در سطح فردی، کنشگر منفرد؛ در سطح جمعی، گروه و تیم پژوهشی؛ در سطح سازمانی، نهادهای تولید دانش و در سطح اجتماعی، شبکه اجتماعی علم. نکته کلیدی آن است که هر سطح، نوع خاصی از اخلاق پژوهش خود را اقتضا و ایجاب و به بیانی تولید می‌کند.

روشن است که عمده بحث‌های صورت گرفته در مسئله اخلاق پژوهش مربوط به حوزه اخلاق فردی

است و درباره عناوین دیگر، ظاهراً تحقیق درخوری در منابع فارسی وجود ندارد. البته درباره اخلاق پژوهش، متون و منابع مرتبط در منابع فارسی در اختیار می‌باشد و از این رو پیشینه بحث، تقریباً پرپیما‌نه است (گرچه چنان‌که نویسندگان دیگری نیز اشاره کرده‌اند، پژوهش جامع و کاملی درباره اخلاق پژوهش در سطح کشور انجام نشده است. ر.ک: زاهد بابلان، ۱۴۰۴) و بیشتر هم مسائل اخلاق فردی در پژوهش را دربرمی‌گیرد، اما در مورد مسئله اصلی این مقاله، کمتر سخن گفته شده است و در حد جستجوی نگارنده می‌توان گفت که اصولاً منبع منحصر به فردی در این زمینه وجود ندارد.

درباره پیشینه مورد اشاره، برای نمونه به چند مورد می‌توان پرداخت تا مرز محتوایی بین پیشینه موجود با مقاله کنونی تبیین شود؛ از آن جمله، جباران در مقدمه کتاب خود برخی از این منابع را نام آورده است؛ یعنی آثاری که به صورت عام به مسئله پژوهش توجه کرده‌اند و از این دیدگاه به توصیف و توصیه‌های اخلاقی پرداخته‌اند، یا آن آثاری که به صورت خاص درباره اخلاق پژوهش در یک حوزه خاص سخن گفته‌اند و یا درباره یکی از اصول یا ابعاد این مسئله بحث می‌کنند و به نوع خاصی از تحقیق می‌پردازند (ر.ک: جباران، ۱۴۰۲: ۲۲). البته همین نویسندگان در کتاب خود نیز درصدد پاسخ به چیستی اخلاق پژوهش برمی‌آید و اذعان می‌دارد که می‌خواهد این مسئله را با صبغه و رویکرد اسلامی و مستند به منابع دینی عرضه کند تا ادبیات اسلامی این حوزه را تقویت کرده باشد (ر.ک: جباران، ۱۴۰۲: ۲۴ و ۲۵) و بر این اساس به مسائل اخلاق پژوهش از زاویه مراحل مختلف یک کار پژوهشی می‌پردازد و متناسب با هر مرحله، اخلاقیات مورد نظر آن مرحله را متناسب با اخلاق اسلامی در منابع دینی معرفی می‌کند، مانند اخلاق پژوهش در مرحله سؤال یا اخلاق پژوهش در مرحله پاسخگویی یا اخلاق پژوهش در مرحله دستیابی به نتیجه. اگرچه نویسندگان در بعضی فصول، خود به مانند نویسندگانی دیگر (ر.ک: قراملکی، ۱۳۸۹ الف: ۱۱۲؛ فلاح، ۱۳۹۳: ۵۲) از مراتب اخلاق پژوهش اعم از فردی و سازمانی و حتی عوامل رشد اخلاق سازمانی سخن گفته است (ر.ک: جباران، ۱۴۰۲: ۶۷)، اما همچنان فضای بحث، اصالت به اخلاق فردی یا رعایت اصول و قواعد اخلاقی توسط افراد در سازمان است و به قلمروهای سه‌گانه دیگر اخلاق پژوهش، کمتر پرداخته و یا اصلاً بدان‌ها نپرداخته است. پس مسئله و نوع رویکرد آن کتاب با مسئله و رویکرد این مقاله متفاوت است؛ زیرا مسئله آن کتاب، شناسایی فرایند مراحل پژوهش و رعایت اخلاق پژوهش در هر مرحله با رویکرد و روش اسنادی به آیات و روایات اسلامی می‌باشد، اما مسئله این مقاله تبیین و تحلیل چارچوب‌های روش‌شناختی پژوهش در اخلاق پژوهش با رویکردی فلسفه علمی و دیدگاهی انتقادی است.

گفتنی است در رویکرد فلسفه علمی به هر مسئله‌ای، اولاً از نگاهی فلسفی به آن مسئله پرداخته می‌شود و رهیافت فلسفی غالباً دارای سه ویژگی کلی‌نگری، بنیادین بودن و عقلانی است (ر.ک: حسینی، ۱۴۰۱ الف: ۶۸)؛ ثانیاً در رویکرد فلسفه علمی، اصالت با خود «علم» است و بر این بنیان، نسبت علم و

نوع ترابط علوم با یکدیگر محل توجه است؛ از این رو نمی‌توان مسئله را در این بحث منحصر در یک رشته خاص و مثلاً علم اخلاق یا مطالعات اخلاقی صرف دانست، بلکه اخلاق پژوهش زیرمجموعه فلسفه پژوهش قرار می‌گیرد و نه زیرمجموعه علم اخلاق؛ ثالثاً در این رویکرد به تحلیل مفهومی اهمیت داده شده، و بر گزینش مفاهیم و انتخاب نوع مفهوم و چگونگی تبیین آنها تأکید می‌شود و رابعاً رویکردهای فلسفه علمی به رهیافت‌های روش شناختی بسیار نزدیک هستند و این مقاله درصدد جمع بین این دو نگاه است؛ زیرا مهم‌ترین خصوصیت رویکرد فلسفه علمی به یک مسئله، تعیین چارچوب‌ها و روش تحلیل و بررسی آن مسئله است و این پژوهش درصدد تعیین ساختار و چارچوب‌های متدیک تبیین و تحلیل مسئله اخلاق پژوهش برآمده است. اهمیت تعیین واحد تحلیل مسئله در مقاله نیز در همین ردیف قرار دارد.

فلاح نیز در مقدمه کتاب خود برخی منابع را ارائه داده و بر اهمیت ارتباط اخلاق با پژوهش تأکید کرده است و ضمن طرح پرسش‌هایی در زمینه جایگاه اخلاق در پژوهش، نتیجه می‌گیرد که این بحث در زبان فارسی هنوز فقیر و نیازمند مطالعات دقیق‌تری است (ر.ک: فلاح، ۱۳۹۳: ۲). کتاب فلاح نیز مکفی از پژوهش حاضر نبوده، زیرا گرچه به برخی مبانی، مسائل و گستره اخلاق پژوهش پرداخته است و حتی در فصولی به اهمیت فراتر رفتن از برداشت فردگرایانه به پژوهش و عدم حصر اخلاقی شدن پژوهش در اخلاقی شدن پژوهشگر و نیز موانع ساختاری بر سر راه پژوهشگران ایرانی سخن گفته، اما همچنان کلیت مقالات آن در افق قلمرو اخلاق پژوهش فردی و اهمیت آن نگاشته شده است. حتی در فصل مقاله قوام‌لکی این کتاب به درستی به رهیافت سازمانی به اخلاق پژوهش نیز توجه کرده تا اهمیت مواجهه سازمانی به اخلاق پژوهش را نشان دهد و به این مهم توجه می‌شود که رهیافت سازمانی به اخلاق حرفه‌ای دیرنگام به جامعه ما آمد و در اخلاق پژوهش اصولاً به میان نیامد؛ بنابراین غالباً مباحث اخلاقی در پژوهش به اخلاق ورزی محققان تنزل یافته و آسیب‌های فراوانی به بار آورده است (ر.ک: فلاح، ۱۳۹۳: ۷ و ۵۳). با این همه به تمامی ابعاد قلمروهای یادشده اخلاق پژوهش، به‌ویژه قلمرو چهارم نمی‌پردازد و از آنها پرده‌برداری نمی‌کند.

قاراخانی نیز در کتاب خود که تحقیقی از دیدگاه جامعه‌شناسی به مسئله اخلاق علم است؛ در فصل اول ذیل عنوان مسئله اخلاق علم به عمده پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع اخلاق پژوهش تا زمان انتشار کتاب می‌پردازد و گزارش آن قابل توجه است. وی در ضمن مباحث خود اشاره درست و بجایی به دو موضوعی دارد که مورد تأکید این مقاله نیز می‌باشد: ۱. کمبود تحقیقات در زمینه اخلاق پژوهش در ایران با وجود انتشار آثاری درباره اخلاق علم و پژوهش در سال‌های اخیر و ۲. توجه بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده به مسائل گوناگون این حوزه در سطح فردی و تا حدودی سازمانی آن‌هم با تأکید بر رشته‌ای خاص (ر.ک: قاراخانی، ۱۳۹۶: ۲۷-۴۷)؛ بنابراین روشن می‌شود که وجوه دیگری از قلمرو اخلاق پژوهش (غیر از سطوح فردی مسئله) مدنظر قرار نگرفته است. با توجه به اینکه موضوع کتاب یادشده،

اخلاق علم در علوم اجتماعی ایران است و به اخلاق علم به صورت عام می‌پردازد و نه صرفاً اخلاق پژوهش (مانند مقاله حاضر)، یکی از تفاوت‌های دیگر تحقیق آن کتاب با این مقاله، زاویه نگاه و نظرگاه پژوهش است؛ یعنی تفاوت رویکرد جامعه‌شناختی با رویکرد فلسفه علمی و روش‌شناختی به مسئله اخلاق پژوهش (برگزیده نگارنده) که تصور می‌شود این زاویه نگاه، مقدم و ضروری بر هر نگاه دیگری است؛ افزون بر اینکه در بیشتر پژوهش‌های این حوزه، توجهی به آن نشده است.

کتاب یادشده در ادامه این بحث، نتیجه‌گیری می‌کند که «بسیاری از پژوهش‌های صورت‌گرفته در ایران با رویکردهای اخلاقی، مذهبی و فلسفی یا ترکیبی به مسئله اخلاق علم و به‌طور خاص اخلاق پژوهش در ایران پرداخته‌اند و برخی دیگر نیز با رویکردهای جامعه‌شناختی این امر را بررسی کرده‌اند... عمدتاً این پژوهش‌ها به توصیف وضعیت اخلاق در پژوهش یا ارائه موارد هنجارشکنی در پژوهش علمی پرداخته‌اند. برخی نیز دلایل و عللی را برای این‌گونه هنجارشکنی‌ها ارائه کرده‌اند، اما تقریباً بیشتر این پژوهش‌ها، بی‌توجه به زمینه اجتماعی مؤثر در این هنجارشکنی‌ها، تأکید اصلی‌شان را بر فرد گذاشته و در بررسی هنجارشکنی‌های اخلاق، اغلب کنشگر (پژوهشگر، دانشجو و استاد) منشأ هنجارشکنی در علم قلمداد شده است؛ درحالی‌که نقش نهادهای پژوهشی و آموزشی نیز در موضوع هنجارشکنی‌های اخلاق درخور توجه است. گاه روندها، رویه‌ها و فرایندهای نهادی و سازمانی زمینه را برای هنجارشکنی اخلاقی به دست کنشگر فراهم می‌سازند...» (قاراخانی، ۱۳۹۶: ۴۵). جالب اینجاست که نویسنده همین کتاب نیز وقتی می‌خواهد واحد تحلیل مسئله پژوهش خود را تبیین کند، در دام همان دیدگاه فردگرایی می‌افتد که غالباً دامان این دست پژوهش‌ها را (به سختی) گرفته است. وی در ادامه می‌آورد که این کتاب در چارچوب سنت جامعه‌شناسی تفسیری نوشته شده، و در زمره مطالعات کیفی قرار دارد و از این نظر که فرد، عالی‌ترین سطح بروز رفتار معنادار یا کنش است، واحد تحلیل در این پژوهش، شخص کنشگر عینی می‌باشد (رک: قاراخانی، ۱۳۹۶: ۴۶).

جوادی نیز در کتاب خود به مقالاتی درباره اخلاق پژوهش در علوم انسانی و اسلامی تا اخلاق پژوهش در فضای مجازی و حوزه پزشکی پرداخته و از عمل اخلاقی در پژوهش و ابعاد اخلاقی پژوهش‌های عملی و نیز مستندات نقلی و نظریه‌های اخلاقی در این باره سخن گفته است (ر.ک: جوادی، ۱۳۹۰)، اما همچنان عمده مباحث مطرح این کتاب نیز در قلمرو نخست؛ یعنی اخلاق پژوهش فردی قرار دارد و کمتر به فراتر از آن پیش می‌رود.

زاهد بابلان نیز در مقاله خود، منابع بسیاری مرتبط با عوامل مؤثر بر رعایت اخلاق پژوهش را به عنوان یکی از مؤلفه‌های دانشگاه اخلاق گرا رصد کرده و به بررسی برخی از آنها پرداخته است، سپس رعایت اخلاق پژوهش در بین پژوهشگران را در سه دسته عوامل فردی، درون‌دانشگاهی و برون‌دانشگاهی تقسیم‌بندی می‌کند (ر.ک: زاهد بابلان، ۱۴۰۴).

۱. تعریف اخلاق پژوهش

نخستین مسئله‌ای که باید در ساختار روش‌شناختی این عنوان به آن توجه کرد، مفهوم اخلاق پژوهش است. «اخلاق پژوهش» را بدین‌گونه معنا کرده‌اند: شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای که به بررسی مسائل اخلاقی در حرفه پژوهش می‌پردازد و نیز اخلاق حرفه‌ای ناظر بر عمل دانشمندان که به پژوهشگران متمرکز می‌شود (ر.ک: جوادی، ۱۳۹۰: ۵۰ و ۳۸۹؛ ن.ب: اسلامی، ۱۳۸۸: ۱۱۳) و یا دانشی که با بیان مسئولیت‌های اخلاقی پژوهنده در حرفه، او را در مسیر پژوهش از ارتکاب رفتارهای غیراخلاقی حفظ می‌کند (ر.ک: جباران، ۱۴۰۵: ۵۰؛ درباره اخلاق کاربردی، ر.ک: قراملکی، ۱۳۸۹؛ ن.ب: رسنیک، ۱۳۹۲: ۴۰).

به طور طبیعی این‌گونه تعاریف نمونه و یا هر تعریف دیگری مبتنی بر تعاریف دو مفهوم پیشینی دیگر است؛ یعنی «پژوهش» و «اخلاق». بدین‌سان از جمله نخستین مسائل در تعیین ساختار پژوهشی اخلاق پژوهش، بحث و بررسی و البته نقد تعاریف این دو مفهوم است.

برای نمونه می‌توان اشاره کرد که «پژوهش» متمایز از مطالعات پراکنده عبارت است از فرایند پردازش اطلاعات که به گستره خاصی از علوم متعلق و دارای هویت جمعی همراه با نوآوری است (ر.ک: قراملکی، ۱۳۹۲: ۲۵؛ قراملکی، ۱۳۸۳: ۳۵؛ جوادی، ۱۳۹۰: ۳۸۹) و به عبارت ساده‌تر، تلاش روشمند پژوهشگر برای حل یک مسئله علمی و در تعریفی دقیق‌تر، فرایند تجزیه و تحلیل و جستجوی روشمند در یکی از قلمروهای علمی درباره یک مسئله علمی برای کشف یا ابداع یا مرزافکنی دروازه‌های دانش و یا فرایندی نوآورانه که در دل یک هویت جمعی صورت تحقق به خود می‌گیرد (ر.ک: حسینی، ۱۳۸۹: ۲۶؛ ن.ب: حسینی، ۱۴۰۱ الف: ۱۷۰)؛ بنابراین در امر پژوهش با چند مؤلفه مهم روبه‌رو هستیم: مسئله‌محوری، روش‌مداری، فرایند‌محوری، تعلق به حوزه علمی و نوآوری.

«اخلاق» نیز در دسته‌ای از تعاریف عبارت است از مسئولیت‌پذیری فرد در رفتار ارتباطی که به رعایت حقوق دیگران معطوف است؛ بدین‌سان گویا در این‌گونه تعاریف، اخلاق نیز شعبه‌ای از حقوق به شمار می‌رود (ر.ک: جوادی، ۱۳۹۰: ۳۸۹؛ درباره تعریف اخلاق، ر.ک: حسینی، ۱۳۹۲).

پس با ترکیب این نمونه تعاریف، «اخلاق پژوهش» را می‌توان نوعی مسئولیت‌پذیری اخلاقی پژوهشگر در فرایند کار تحقیقی‌اش قلمداد کرد؛ بدین‌ترتیب مشخص می‌شود برگزیدن هر تعریفی از این مفهوم وابسته به تعیین چارچوب‌های مفهومی اخلاق و سپس پژوهش است؛ دو مفهومی که به دو حوزه وجودی اوصاف و ویژگی‌های وجودی انسان بستگی دارند (البته معمولاً در تعاریف رایج به این مسئله توجه نمی‌شود)، یعنی از یک‌سو وجوه نفسانی و گرایشی انسان و از سوی دیگر وجوه رفتاری و کنشی انسان؛ همچنین «اخلاق» به عنوان وصفی از اوصاف نفسانی و تمایلاتی انسان و «پژوهش» به عنوان مصداقی از جنبه‌های رفتاری انسان مطرح هستند. این مسئله به روشنی آشکار می‌سازد که منطقاً این

بحث با مبانی انسان‌شناسی و به‌ویژه مطالعات «انسان‌شناسی ساحتی» گره می‌خورد که باید در محل خود دنبال شود (ر.ک: حسینی، ۱۴۰۱ الف: ۱۴۶).

بدین ترتیب در نهایت تعریف‌های موجود، اخلاق پژوهش را نوعی مسئولیت‌پذیری فردی نزد پژوهشگر می‌دانند؛ اگرچه این دست تعریف‌ها لازم است، اما کافی نیست و بایستی به بازتعریف مفهومی اخلاق پژوهش مبادرت کرد. در چارچوب پیشنهادی مقاله، اخلاق پژوهش نوعی نظام هنجاری تنظیم‌کننده تولید، توزیع و اعتباربخشی معرفت در شبکه اجتماعی علمی است. این تعریف سه مؤلفه دارد: تولید معرفت، سازوکار اعتباربخشی، و شبکه نهادی و اجتماعی علم؛ در این صورت اخلاق پژوهش از سطح رفتار فردی به سطح «نظام تولید دانش» در جامعه منتقل می‌شود. البته نکته آن است که بازگشت به فضائل معرفتی در دهه‌های اخیر، نقش کنشگر را دوباره برجسته کرده است (c.f: Zagzebski, 1996)؛ اما همان‌گونه که نشان داده شد، فضائل فردی تنها در بستر ساختار نهادی و نظام اجتماعی معنا می‌یابند (c.f: Longino, 2002).

۲. نسبت اخلاق و پژوهش

از جمله مسائل، تحلیل فلسفی جایگاه اخلاق در پژوهش است. پژوهش امری انسانی است و امور انسانی، آمیخته و مرکب از عقل و احساسات و شرایط درونی فردی و بیرونی اجتماعی خواهد بود و همه این گستره انسانی جای دخالت و تأثیر ارزش‌های انسانی و نیز ارزش‌های اخلاقی است.

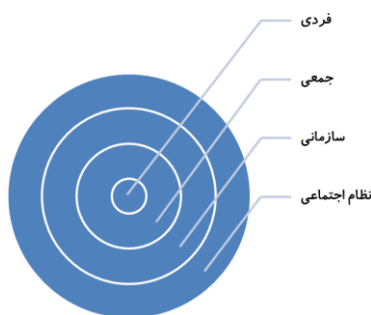
در ساختار پژوهش درباره اخلاق پژوهش ناچار از تحلیل دقیق نوع نسبت بین اخلاق و ارزش‌های اخلاقی با فرایند پژوهش و نقش پژوهشگر در آن هستیم. دانشمند به ما هو دانشمند، ناچار از برقراری نوعی نسبت با اخلاق است؛ چه از نظر شخصیتی و چه از نظر روشی و علمی. برای نمونه یوهان گوتلیب فیشر معتقد بود رسالت حقیقی شغل اجتماعی دانشمند، مواظبت دقیق در پیشرفت واقعی انسانیت و هموار کردن راه آن است؛ از این‌رو هدف نهایی همه کارهای دانشمند، شرافت اخلاقی بخشیدن به همه انسان‌هاست، ولی هیچ‌کس نمی‌تواند در شرافت اخلاقی بخشیدن موفق باشد؛ چنانچه خود، انسان شریفی نباشد (ر.ک: فیشر، ۱۴۰۳: ۹۷-۱۰۳). این سخن نادرست نیست، اما نگاه فیشر نیز مشابه همان دیدگاه فردگرایی است؛ زیرا امکان دارد دانشمند و پژوهشگر شخصاً انسان‌های شریفی باشند، اما به دلیل حاکمیت ساختارهای قوی و متصلب گروهی و سازمانی و اجتماعی، شرافت اخلاقی را زیر پا گذارند. بدینسان نباید مسئله را فردی و خارج از چارچوب سیطره سازوکارهای مؤثر و محیط بر فرد و افراد در جامعه تحلیل کرد.

۳. قلمروهای اخلاق پژوهش

قلمروهای اخلاق پژوهش را می‌توان به تناسب پژوهشگر به مثابه «فرد»، «جامعه»، «سازمان»، و «نظام

اجتماعی» به چهار بخش تقسیم کرد:

- اخلاق پژوهش فردی: اخلاق حرفه‌ای ناظر به پژوهش‌های فردی؛
- اخلاق پژوهش جمعی: اخلاق حرفه‌ای ناظر به پژوهش‌های جمعی و گروهی؛
- اخلاق پژوهش سازمانی: اخلاق حرفه‌ای ناظر به پژوهش‌های سازمانی؛
- اخلاق پژوهش اجتماعی: اخلاق حرفه‌ای ناظر به پژوهش‌های فرد، گروه و سازمان از جهت حضور در نظام اجتماعی و شبکه اجتماعی پژوهش.

شکل شماره ۱. قلمروهای اخلاق پژوهش

۱-۳. اخلاق پژوهش فردی

اخلاق حرفه‌ای ناظر به پژوهش‌های فردی یک پژوهشگر است؛ یعنی مربوط به پژوهشگر به عنوان یک فرد است. در این قلمرو، خود فرد به صورت مستقیم و بی واسطه اخلاق پژوهش را برمی‌گزیند و از این رو انتخاب‌گر، خود اوست و اگرچه امری خودآگاه است، اما خودآگاه فردی است و به همین دلیل آسیب‌پذیرتر از قلمروهای سه‌گانه دیگر جلوه می‌کند؛ با وجود آنکه کاملاً تک نفره و منفرد است.

۲-۳. اخلاق پژوهش جمعی

اخلاق حرفه‌ای ناظر بر پژوهش‌های جمعی و گروهی است که از حوزه امر فردی و شخصی پژوهشگر فراتر می‌رود، مربوط به تحقیقات جمعی می‌شود و از این‌رو در یک کار گروهی و نه فردی و شخصی محدود است؛ بنابراین انتخاب‌گر به جای فرد در تقسیم نخست، یک گروه است؛ یعنی اخلاق پژوهش را یک گروه برمی‌گزیند. در این فرض چند نفر با یکدیگر در یک گروه محدود و در کنار هم جمع شده‌اند و الزاماً این گروه مشخص می‌تواند تعریف شده نباشد و سلسله مراتب سازمانی هم نداشته باشد. از این جهت اخلاق پژوهش در این مرتبه «خودآگاه گروهی» و به نوعی نیمه فردی است. هرچند این نحوه پژوهش‌های گروهی از آسیب‌های پژوهش‌های فردی دور است، اما مزایای پژوهش‌های سازمانی (در تقسیم‌بندی بعدی) را هم ندارد.

۳-۳. اخلاق پژوهش سازمانی

در مقابل پژوهش‌های فردی و گروهی تعریف می‌شود و نوعی اخلاق حرفه‌ای ناظر به پژوهش‌های سازمانی و مدیریتی است. در این رتبه گروه‌های مشترکی در ارتباط تشکیلاتی تعریف شده‌ای (مانند مراکز اداری) گرد هم می‌آیند و اخلاق پژوهش را نه افراد و نه گروه‌ها، بلکه سازمان رسمی و بالادستی دیکته می‌کند. مسائل مورد بررسی در این مرحله، مسائل اخلاق پژوهش در تحقیقات سازمانی و مدیریت نظام پژوهش ملی و کشوری در مدیریت سازمانی است. می‌توان گفت این رتبه نیمه‌اجتماعی است؛ زیرا «خودآگاه سازمانی» می‌باشد. اگرچه افراد در این قلمرو تقریباً هم‌تراز هستند چراکه همه در یک سازمان تعریف می‌شوند، اما این سازمان (برخلاف جامعه) محدودیت‌های تعریف شده و بسته‌ای نیز دارد (ن.ب: فلاح، ۱۳۹۳: ۵۲-۶۹؛ درباره ویژگی‌های شخصیتی پژوهشگر سازمانی، ر.ک: حسینی، ۱۴۰۱ الف: ۱۷۲).

۴-۳. اخلاق پژوهش اجتماعی

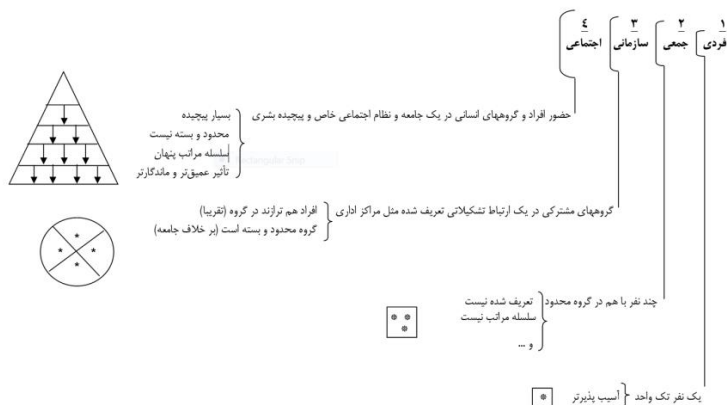
اخلاق حرفه‌ای ناظر به حضور و پژوهش افراد، گروه‌ها و سازمان‌های پژوهش است؛ از جهت حضور در دل یک شبکه اجتماعی پژوهش آن‌هم از نظر مسئله اجتماعی بودن نهاد علم. در این مرتبه، حتی اگر یک فرد در گروه یا سازمانی به صورت رسمی هم حضور نداشته باشد، هر جامعه‌ای متناسب با ساختارهای ویژه خود (مانند ساختارهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی)، واجد اخلاق پژوهش اجتماعی ویژه آن جامعه است؛ زیرا حضور و وجود هر فرد یا گروه یا سازمان‌های انسانی در یک «جامعه و نظام اجتماعی خاص بشری» تعریف می‌شود. در این قلمرو می‌توان گفت که هر نظام اجتماعی حاکمی اخلاق پژوهش خاص خود را به صورت پنهان ایجاب می‌کند؛ بنابراین امری «ناخودآگاه اجتماعی» است، یعنی فرد در بستر یا فضای اجتماعی ویژه‌ای قرار می‌گیرد و این شبکه اجتماعی پیچیده اخلاق پژوهش اجتماعی متناسب را به دنبال دارد. به عبارت دیگر هر نظام اجتماعی اخلاق اجتماعی متناسب با ساختار اجتماعی خود را به افراد و گروه‌ها و سازمان‌های زیرمجموعه دیکته می‌کند و کسانی که در چنین شبکه اجتماعی پیچیده‌ای پژوهش می‌کنند، به صورت ناخودآگاه متأثر از اقتضائات آن شبکه اجتماعی قرار خواهند گرفت؛ مانند: اخلاق اجتماعی فردگرایی یا جمع‌گرایی، اخلاق اجتماعی دینی یا سکولار، اخلاق اجتماعی مادی یا معنوی، اخلاق اجتماعی سوسیالیستی یا اسلامی، اخلاق اجتماعی کلی‌نگر یا جزئی‌نگر، اخلاق اجتماعی سودجویانه و منفعت‌محور یا همگانی و عدالت‌محور، اخلاق اجتماعی سیاسی یا فرهنگی، اخلاق اجتماعی ملی و وطنی یا قومی و مذهبی، اخلاق اجتماعی متحجرانه یا آزادمنشانه، اخلاق اجتماعی عقلی یا تعبدی، اخلاق اجتماعی توسعه‌محور یا جنگ‌محور، اخلاق اجتماعی سنتی یا مدرن و... آنچه اخلاق پژوهش اجتماعی را از قسم سوم؛ یعنی اخلاق پژوهش

سازمانی متمایز می‌کند، تأثیر بسترهای اجتماعی غیررسمی و ناخودآگاه و پنهان شبکه اجتماعی پیچیده جامعه است که بسیار مؤثرتر و ماندگارتر از قسم سوم و سایر اقسام و قلمروهای اخلاق پژوهش به شمار می‌رود. پس اخلاق پژوهش اجتماعی بسیار پیچیده، غیرمحدود و وابسته همراه با سلسله‌مراتب پنهان و دارای نقش‌بندی و نفوذ عمیق در تمامی شاکله‌های هویتی افراد است.

از دیدگاه مباحث فلسفه‌الاجتماع اذعان به وجود حقیقتی با عنوان «اخلاق پژوهش اجتماعی» مبتنی بر مبانی فلسفی پیشینی است؛ از جمله پذیرش هویت جمعی جامعه به عنوان یک امر حقیقی و نیز تحقق مفهومی با عنوان «انسان اجتماعی»، اما نه به معنای آنچه مثلاً «دارندرف»^۱ مدنظر داشت که انسان اجتماعی را بیشتر به معنای «انسان در اجتماع» می‌نامید، حال آنکه در تحلیلی دیگر از انسان اجتماعی می‌توان از گفته‌وی فراتر رفت و اصالتاً «فرد» مستقل از «جامعه» را قابل تصور ندانست، بلکه هویت حقیقی افراد در جامعه و روابط اجتماعی شکل می‌گیرد؛ بدین ترتیب اصولاً انسان غیراجتماعی وجود خارجی ندارد. هر انسانی درحقیقت خود یک جامعه است که در دل حلقه‌های جوامع دیگر اعم از خانواده، شهر و نظام اجتماعی و... قرار می‌گیرد (ر.ک: حسینی، ۱۴۰۱، ب).

۴. نسبت قلمروهای چهارگانه با یکدیگر

در نمودار زیر نسبت این چهار رتبه و نقاط اشتراک و اختلاف و ضمناً امتیاز و آسیب‌های آنها ترسیم شده است:

شکل شماره ۲. نسبت قلمروهای چهارگانه با یکدیگر

تحلیل روش شناختی چهار قلمرو یادشده و نسبت آنها با یکدیگر نشان می‌دهد:

۱. قلمرو اول (فردی): خودآگاه فردی است ⇐ خودآگاه + فردی = فردی ← اخلاق پژوهش را خود

فرد مستقیماً و بی واسطه انتخاب می کند = انتخاب گر خود فرد است.

واحد تحلیل در این سطح، کنشگر فردی بوده، و تمرکز مسائل اخلاق پژوهش نیز بر فضائل فردی مانند صداقت، امانتداری و انصاف و... است؛ اگرچه می توان این سطح را آگاهانه دانست، اما آسیب پذیر نیز می باشد و البته فاقد سازوکار نهادی تصحیح ساختاری خواهد بود. تحلیل انتقادی این رتبه به خوبی نشان می دهد تمرکز انحصاری بر این سطح موجب فردگرایی اخلاقی می شود.

۲. قلمرو دوم (جمعی): خودآگاه گروهی ⇐ خودآگاه + گروهی = نیمه فردی ← اخلاق پژوهش را گروه برمی گزیند = انتخاب گر گروه است نه فرد.

واحد تحلیل در این سطح، گروه و جمع است؛ اگرچه در این سطح، اخلاق پژوهش از حالت فردی خارج و به تعاملات درون گروهی وابسته می شود، اما سطح تعامل نیز محدود به جمع و گروه منتخب است. یکی از مشکلات این سطح، فقدان ساختارهای نهادی الزام آور است.

۳. قلمرو سوم (سازمانی): خودآگاه سازمانی ⇐ خودآگاه + سازمانی = نیمه اجتماعی ← اخلاق پژوهش را سازمان رسمی دیکته می کند = دیکته کننده، سازمان بالادستی است نه افراد و گروه ها.

واحد تحلیل در این سطح، سازمان و نهاد حاکم است؛ اگرچه اخلاق پژوهش سازمانی در سطح نهادی تعریف شده و در این سطح، قواعد اخلاقی رسمی و سازمانی تدوین می شوند و از این رو ویژگی رسمیت، ضمانت اجرایی و سلسله مراتب را داراست، اما از خطر بوروکراتیزه شدن اخلاق و نظام اخلاقی سازمانی نیز در امان نیست.

۴. قلمرو چهارم (اجتماعی): خودآگاه اجتماعی ⇐ خودآگاه + اجتماعی = اجتماعی ← اخلاق پژوهش را نظام اجتماعی حکم می کند؛ به صورت پنهان = حکم کننده، جامعه و نظام اجتماعی و شبکه اجتماعی حاکم بر آن است.

⇐ فرد در يك بستر و فضای اجتماعی خاصی قرار می گیرد؛ به این معنا که در يك شبکه اجتماعی پیچیده حضور دارد.

واحد تحلیل در این سطح، نظام اجتماعی است و می توان اخلاق پژوهش اجتماعی را قوی ترین سطح ساختاری نظام اخلاق پژوهش به شمار آورد؛ زیرا بسیار بانفوذ و پر قدرت (نسبت به سطوح دیگر) عمل می کند. به بیان دیگر در این سطح، اخلاق پژوهش محصول «نظام اجتماعی علم» است و از عوامل مؤثر ساختار قدرت، نظام پاداش و سیاست های علمی و نیز فرهنگ عمومی تأثیر، شکل و شاکله می پذیرد. در این سطح نظام اخلاق پژوهش غالباً ناخودآگاه و پنهان، اما پر قدرت و بسی مؤثر عمل می کند.

۵. واحد تحلیل مسئله

الف) پی جویی «واحد تحلیل مسئله» به عنوان یک روش پژوهشی، الگوی مناسبی برای پاسخ به نیازهای

پژوهشی در جامعه علمی است تا در تحلیل روشمند مسائل. نخست باید در پی طرح واحد تحلیل آن مسئله برآمد و سپس در چارچوب واحد تحلیل به جزئیات دیگر و مسائل خرد تحقیق پرداخت؛ از این رو واحد تحلیل مسئله می‌تواند کلیدواژه اصلی و نقطه کانونی هر کار پژوهشی باشد که البته از دل مسئله علمی برمی‌آید (ر.ک: حسینی، ۱۴۰۱ ب). از مناقشه‌های مهم در فلسفه علم معاصر، تعیین واحد تحلیل مسئله در یک پژوهش است؛ در نگاه کلان واحد تحلیل به فراخور مسئله علمی، گاهی نظریه، برنامه پژوهشی، جامعه علمی، گفتمان علمی، پارادایم و... هم دانسته شده است. مقاله حاضر این بحث را به حوزه اخلاق پژوهش منتقل می‌کند و نشان می‌دهد که بدون تعیین واحد تحلیل مسئله هر بحثی در مطالعات اخلاق پژوهش نیز دچار تقلیل‌گرایی خواهد شد.

با اذعان به تفاوت محوری چهار موضوع و مسئله اصلی در هر یک از قلمروهای چهارگانه (فرد، گروه، سازمان و شبکه اجتماعی) می‌توان واحد تحلیل نهایی مسئله در این پژوهش را شبکه اجتماعی پژوهش دانست؛ هرچند این امر در مسیر بالندگی تحقیق به تدریج از سطح تحلیل فرد تا گروه، سازمان و نظام اجتماعی پیش می‌رود. به بیان دیگر، واحد تحلیل در اینجا شبکه اجتماعی تولید معرفت است؛ شبکه‌ای که شامل کشگران، گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادها، قواعد رسمی، سازوکارها، زمینه‌ها و ساختارهای اجتماعی می‌شود.

ب) این چهار سطح ساختار کلی الگوی تحلیل چندسطحی/ شبکه‌ای مدل مفهومی تحلیل اخلاق پژوهش را تبیین می‌کنند؛ بدین نحو که این مدل از چهار لایه تشکیل شده است: ۱. کنشگر فردی، ۲. گروهی و جمعی علمی، ۳. نهاد و سازمان علمی و ۴. ساختار کلان اجتماعی. عناصر مؤثر در هر یک از لایه‌ها همان عواملی است که پیش‌تر در تقسیم‌بندی هر یک از نسبت قلمروهای چهارگانه بدان‌ها اشاره شد. این مدل، غیرخطی و بلکه شبکه‌ای و تعاملی است و روابط میان لایه‌ها نشان می‌دهد که لایه‌های بالاتر (قوی و اعم)، چارچوب‌های مؤثرتر و محدودکننده لایه‌های پایین‌ترند، اما لایه‌های پایین‌تر نیز می‌توانند در شرایطی خاص بر لایه‌های بالاتر اثراتی بگذارند. طبیعتاً نظام کلی اخلاق پژوهش زمانی پایدار است که میان این لایه‌ها هم‌ترازی و هماهنگی وجود داشته باشد. تردیدی نیست که چنانچه مثلاً فردی در رتبه نخست، انسانی صادق و مسئولیت‌پذیر باشد، ولی لایه‌ها و نظامات بالاتر و حاکم مبتنی بر جمع یا نهاد یا نظام اجتماعی کمیت‌گرایی افراطی باشند، مسئله اخلاق پژوهش تضعیف می‌شود و یا به رکودی معنادار می‌انجامد.

ج) آنچه بر تعیین واحد تحلیل مسئله اثر می‌گذارد، تعیین نقطه شروع در بحث اخلاق پژوهش خواهد بود؛ یعنی نحوه قرارگیری جایگاه طرح مسئله اخلاق پژوهش در مطالعات فلسفه علمی یا علم اخلاق. پرسش این است که جایگاه بحث اخلاق پژوهش کجاست؟ ذیل اخلاق پژوهی و دانش / رشته اخلاق یا ذیل پژوهش پژوهی و دانش / رشته فلسفه پژوهش و در پی آن فلسفه علم؟ در فرض نخست (با

افزودن این نکته که بحث از اخلاق پژوهش در دامنه اخلاق حرفه‌ای و کاربردی نیز مطرح می‌شود، مسئله اصلی و کانونی اخلاق پژوهش امر «اخلاق» است و «پژوهش»، فرع بر آن و در فرض دوم، مسئله کانونی امر «پژوهش» است و «اخلاق»، فرع بر آن؛ نتیجه این تفاوت، اختلاف بر سر نحوه تفسیر و تحلیل چارچوب‌های مسائل اخلاق پژوهش خواهد بود. در فرض اول، پژوهش تابع اخلاق و در خدمت آن است و در فرض دوم به عکس، اخلاق تابع پژوهش خواهد بود. در نگاه اول، چنانچه ماهیت پژوهش هم از بین برود، اصل مهم، رعایت معیارهای اخلاقی است؛ اما در نگاه دوم، ملاکات اخلاقی در فرض بقا و موضوعیت یافتن امر پژوهش معنادار هستند وگرنه این طور نیست.

دیدگاه مقاله حاضر به مسئله اخلاق پژوهش با نگاه دوم تناسب بیشتری دارد و از این رو می‌توان ترکیب اخلاق پژوهش را از جنس «صفت و موصوف» ندانست، بلکه مشابه نسبت «مضاف و مضاف‌الیه» برداشت کرد که البته در این نوع ترکیب، مضاف‌الیه اصالت بیشتری دارد و به همین دلیل اخلاق پژوهش با اخلاق آموزش متفاوت دانسته می‌شود.

پس یکی از پرسش‌های بنیادین تحقیق آن است که بحث اخلاق پژوهش از کجا باید آغاز شود؟ اگر از اخلاق آغاز کنیم، بحث به سطح فضائل فردی تقلیل می‌یابد و اگر از فلسفه علم آغاز کنیم، اخلاق پژوهش در دل ساختار تولید دانش تحلیل می‌شود. مشخص شد که در این مقاله، موضع دوم اختیار می‌شود؛ زیرا پژوهش (در تبیین فلسفه علمی) یک کنش معرفتی است و این کنش معرفتی در چارچوب یک نظام معرفتی شکل می‌گیرد و هر نظام معرفتی دارای پیش فرض‌های هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزشی و هنجاری است. نتیجه آنکه در این معنا اخلاق پژوهش نیز بخشی از «فلسفه علم» قلمداد خواهد شد. یکی از پیش فرض‌های بنیادین این مقاله در مبانی فلسفه علم و به عنوان چارچوب نظری تحلیل مسئله اخلاق پژوهش آن است که علم نه صرفاً یک نظام گزاره‌ای، بلکه به مثابه یک «کنش هنجارمند» است؛ یعنی علم در مقام عمل اجتماعی درون شبکه‌ای از قواعد اعتباربخشی، نظام‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی جامعه و ساختارهای قدرت و افق‌های ارزشی شکل می‌گیرد. پس هر پژوهش علمی مسبوق به نوعی پیش فهم هنجاری است. در سنت فلسفه علم کلاسیک تمرکز بر منطق توجیه^۱ بود و ارزش‌ها بیرون از چنین حوزه تحلیل قلمداد می‌شدند، اما تحولات بعدی در فلسفه علم نشان داد که انتخاب مسئله، تعیین روش، معیار اعتبار و حتی صورت‌بندی داده‌ها همگی متأثر از پیش فرض‌های گوناگون و از جمله ارزشی و نهادی‌اند؛ بنابراین مسئله اخلاق پژوهش را نیز نمی‌توان الحاقی بیرونی به علم دانست، بلکه اخلاق در درون ساختار تولید اجتماعی معرفت حضور دارد.

درباره زمینه‌های مفهومی تحلیل اخلاق پژوهش باید در نظر داشت که در مرحله‌ای از تاریخ فلسفه

علم قرن بیستم، علم به‌مثابه نظامی صوری از گزاره‌های تجربی و تحقق‌پذیر فهم می‌شد؛ در این برداشت، تمایز میان «واقعیت» و «ارزش» بنیادین بود و ارزش‌ها بیرون از قلمرو علمی قرار می‌گرفتند. پیامد روش‌شناختی این موضع آن بود که اخلاق پژوهش امری بیرونی دانسته می‌شد؛ درنهایت اخلاق به عنوان یک افزوده و در حد توصیه‌های حرفه‌ای بود و بخشی از ساختار علم قرار نمی‌گرفت. در این چارچوب هرگونه تحلیل ساختاری از اخلاق پژوهش ناممکن می‌شد، زیرا اساساً ارزش را از متن علم حذف می‌کرد (ر.ک: Ayer, 1936; Carnap, 1959). در نظریه عقلانیت انتقادی^۱ نیز علم، فرایندی خط‌پذیر و گشوده برداشت شد که از طریق نقد رشد می‌کند (ر.ک: Popper, 1959). در این چارچوب ارزش‌هایی چون شفافیت، صداقت‌روشی و نقدپذیری، درونی علم قلمداد شدند، ولی تمرکز اصلی همچنان بر سطح نظریه باقی ماند و ساختارهای نهادی کمتر مورد توجه قرار گرفت (ر.ک: Lakatos, 1978؛ مگی، ۱۴۰۴: ۱۰۱). سپس رویکردهای تاریخی در مطالعات فلسفه علم نشان دادند که علم در چارچوب سنت‌های پژوهشی و پارادایم‌ها عمل می‌کنند (ر.ک: Kuhn, 1962) و معیارهای اعتبار علمی نیز تاریخی، جمعی و وابسته به جامعه علمی هستند. این تحول، تحلیل اخلاق پژوهش را از سطح منطق صوری به سطح اجتماع علمی منتقل کرد. چنان‌که آمد «اخلاق پژوهش» نیز در رویکرد مقاله در درجه نخست، قسمی از پژوهش است و پژوهش نیز قسمی از علم قلمداد می‌شود. پس در این چارچوب، اخلاق پژوهش نیز می‌تواند به سطح جامعه علمی ارتقا یابد؛ همچنین فایرabend با نقد روش‌باوری سخت‌گیرانه نشان داد که علم در بسترهای تاریخی و نهادی پیچیده شکل می‌گیرد (ر.ک: Feyerabend, 1975). مطالعات متأخر در رویکرد شبکه‌ای و ساختاری نشان دادند که تولید معرفت در شبکه‌ای از قدرت، نهادهای اجتماعی، سیاست‌گذاری، ارزش‌ها و فرهنگ اجتماعی و حتی اقتصاد دانش صورت می‌گیرد (ر.ک: Bourdieu, 2004؛ Merton, 1973) و هنجارهای علمی در تعامل با نظام پاداش و ساختارهای قدرت عمل می‌کنند. در این سطح، اخلاق پژوهش نه در گزاره‌ها بلکه در سازوکارهای تولید و تثبیت دانش به مثابه یک نظام اجتماعی عمل می‌کند؛ در همین راستا نظریه‌های معاصر بر پیوند دانش و قدرت تأکید کرده و نشان داده‌اند که تولید معرفت از ساختارهای اجتماعی مستقل نیست (ر.ک: Foucault, 1972). تحلیل‌های جدید نیز درباره نقش ارزش‌ها در علم نشان داده‌اند که ارزش‌های انسانی اعم از اجتماعی و اخلاقی می‌توانند در مراحل مختلف پژوهش ایفای نقش کنند (ر.ک: Longino, 1990؛ Douglas, 2009؛ پوپر، ۱۳۸۹: ۲۸۵؛ مگی، ۱۴۰۴: ۱۴۶).

۶. ساختار پژوهش؛ تحلیل وضعیت

ساختار پژوهش درباره مسئله اخلاق پژوهش عناوین زیر را دربر می‌گیرد:

۱-۳. اخلاق پژوهش فردی ۲-۳. اخلاق پژوهش جمعی ۳-۳. اخلاق پژوهش سازمانی ۴-۳. اخلاق پژوهش اجتماعی	۱. تعریف اخلاق پژوهش ۲. نسبت اخلاق و پژوهش ۳. قلمروهای اخلاق پژوهش:

چنانچه بخواهیم در قلمرو علوم انسانی و از زاویه مطالعات فلسفی با سویه روش شناختی به مسئله اخلاق پژوهش بپردازیم، به صورت کلی اما روشمند می‌توان ساختار سه‌گانه بحث یادشده درباره اخلاق پژوهش را در پنج گام تفصیلی دنبال کرد:

گام اول: تعریف مفهوم پژوهش و اخلاق و تعیین مؤلفه‌ها و عناصر گوناگون در هریک از این دو مفهوم تا دقیقاً مرزهای امر پژوهش با غیرپژوهش و نیز امر اخلاق با غیراخلاق تبیین و تحلیل شوند؛

گام دوم: تعیین عنصر اصلی و کانونی در مفهوم پژوهش تا تعیین و تمایز دقیق عنصر اصلی از عناصر غیراصلی در امر پژوهش؛

گام سوم: تحلیل مفهوم ترکیبی اخلاق پژوهش؛

گام چهارم: تحلیل نقش عنصر کانونی مفهوم پژوهش در چارچوب مفهوم اخلاق پژوهش.

گام پنجم: پی‌جویی مفهوم اخلاق پژوهش و سپس عنصر کانونی آن در قلمروهای چهارگانه فردی، جمعی، سازمانی و اجتماعی.

در غیر این صورت و بدون تلاش برای دسته‌بندی‌هایی روشمند در مباحثی از این دست به گرایش‌های ذوقی متمایل خواهیم شد، یا صرفاً در تحلیل مسئله اخلاق پژوهش به سمت مباحث اخلاقی سوق می‌یابیم و در نتیجه نقش و اهمیت امر «پژوهش» و عنصر کانونی آن در این دست تحقیقات نادیده گرفته خواهد شد؛ چنان‌که اغلب کتب و مقالات درباره اخلاق پژوهش به این آسیب گرفتار آمده‌اند.

با دقت در گام اول تا پنجم و بر مبنای تعریفی که پیش‌تر از پژوهش ارائه شد، مشخص می‌شود که امر پژوهش متغایر با آموزش است؛ زیرا یک فعالیت تخصصی و نه عمومی و البته یک فعالیت فردی محض نیست. عنصر اصلی در شکل‌گیری هویت پژوهش در کنار مؤلفه‌های مسئله‌مندی رویکرد روشمند، فرایند محور بودن، تعلق به یک حوزه خاص و فعالیت نظری، اما مؤلفه «نوآوری» است؛ از این‌رو مهم‌ترین شاخصه پژوهش و وجه تمایز آن با غیرپژوهش، نوآوری به معنای خلق امر نو در قلمرو علم است. پس در مجموع پژوهشگر فردی مسئله‌مند است؛ نگاه روشمند به مسائل دارد؛ به دنبال حل یا تحلیل یک مسئله علمی مشخص است؛ از فعالیت خود کاربرد و هدف ویژه‌ای در مسیر گره‌گشایی چالش‌های جامعه هدف دارد؛ به تفاوت مرزهای تخصصی علوم آشناست؛ به فرایندها توجه دارد و هر آینه به دنبال ارائه راهکارهای نوین نوآورانه است. اخلاق پژوهش نیز پیش از هر امر دیگری، اخلاق

تقویت‌کننده صفت و مولفه نوآوری است. در نتیجه ضرورت دارد به اموری بیندیشیم که سبب نوآوری در اخلاق پژوهش می‌شوند (ر.ک: حسینی، ۱۴۰۱ الف: ۱۷۲؛ حسینی، ۱۴۰۴). تقسیم‌بندی قلمروهای چهارگانه (فردی، جمعی، سازمانی و اجتماعی) اخلاق پژوهش این امکان را فراهم می‌کند که مولفه نوآوری را در هر یک از اقسام بتوان دنبال کرد؛ زیرا اخلاق پژوهش در هر کدام از این حوزه‌ها، قواعد و ویژه خودش را اقتضا می‌کند.

با وجود ضرورت طراحی چنین ساختارهای پژوهشی روشمندی، آنچه درباره اخلاق پژوهش در منابع فارسی زبان وجود دارد بیشتر ناظر به اخلاق پژوهش فردی است و نه قلمروهای سه‌گانه دیگر؛ بدین ترتیب می‌توان بنابر تقسیم‌بندی چهارگانه پیش، مطالب مطرح در منابع موجود را کلاً در زیر مجموعه قسم اول جای داد که شامل مسائلی مانند مبانی و ضوابط کلی اخلاق در عرصه پژوهش و یا مسائل اخلاقی اخلاق پژوهش (یعنی کدهای اخلاقی) می‌شوند (ن.ب: جوادی، ۱۳۹۰: ۳۸-۴۳ و ۶۲-۱۶۹ و ۵۸۷-۵۹۹؛ اسلامی، ۱۳۸۸: ۱۱۳؛ قاراخانی، ۱۳۹۶: ۱۹۳؛ فلاح، ۱۳۹۳: ۱۵ و ۳۲۷؛ جباران، ۱۴۰۲: ۵۸ و ۳۱۳).

نتیجه‌گیری

اخلاق پژوهش را نمی‌توان صرفاً به فضائل فردی تقلیل داد؛ به همین دلیل واحد تحلیل مسئله را بایستی از کنشگر منفرد به سطح شبکه اجتماعی علم گسترش داد. چارچوب روش‌شناختی پیشنهادی مقاله، امکان تحلیل چندسطحی اخلاق پژوهش را فراهم می‌کند و بر این اساس می‌تواند مبنای پژوهش‌های پسینی قرار گیرد. تحلیل انجام‌شده نشان می‌دهد اخلاق پژوهش را نمی‌توان صرفاً شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای و کاربردی دانست، بلکه در سطحی عمیق‌تر، لحظه‌ای از خودآگاهی علم نسبت به شرایط امکان شبکه اجتماعی است. پس اخلاق پژوهش را نه در حاشیه مثلاً تنظیم آیین‌نامه‌های اخلاقی، بلکه باید به مثابه «مکانیسم خودتصحیحی علم» فهم کرد؛ مکانیسمی که تنها در صورتی فعال می‌شود که اولاً واحد تحلیل به سطح شبکه اجتماعی ارتقا یابد؛ ثانیاً نقد ساختاری جایگزین توصیه فردی شود و ثالثاً عقلانیت انتقادی در نهاد علم نهادینه شود.

این مقاله مدل تحلیل چندسطحی انتقادی را برای پژوهش‌های بعدی پیشنهاد می‌کند که می‌تواند شامل مراحل چندندی باشد؛ مانند مبانی معرفتی چون چیستی علم و پژوهش و معیار اعتبار، مرحله تحلیل نهادی چون سازوکار ارزیابی، مرحله تحلیل شبکه‌ای چون تعیین نیروهای اجتماعی جهت پژوهش و مرحله بازسازی هنجاری چون نوع اصلاحات ساختاری و چگونگی ارتقای اخلاق از سطح فردی به سطح جمعی و ساختاری.

تحلیل و آسیب‌شناسی منابع فارسی نشان می‌دهد که تمرکز بیشتر پژوهش‌های موجود بر اخلاق

فردی است و با فقدان تحلیل‌های ساختاری روبه‌رو هستیم. البته که چنین بازسازی‌هایی، پیامدهای روش‌شناختی نیز به دنبال دارد؛ مانند: عبور از اخلاق‌گرایی فردی، ضرورت تحلیل ساختاری نهاد تولید علم، امکان سیاست‌گذاری اخلاقی در سطح کلان و سپس فراهم شدن زمینه برای اصلاح نهادی و اهمیت تقویت اعتماد اجتماعی به علم.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته، و برای انجام آن، از حمایت مالی موسسه خاصی استفاده نشده است. هم‌چنین، نویسندگان تعارض منافع‌ی نداشته‌اند.

منابع

- اسلامی، محمدتقی؛ علیزاده، مهدی؛ دبیری، احمد (۱۳۸۸). *اخلاق کاربردی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- پوپر، کارل (۱۳۸۹). *اسطوره چارچوب در دفاع از علم و عقلانیت*. ترجمه علی پایا. تهران: طرح نو.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). *غررالحکم و دررالکلم*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- رسنیک، دیوید بی. (۱۳۹۲). *اخلاق علم*. ترجمه مصطفی تقوی و محبوبه مرشدیان. تهران: دفتر نشر معارف.
- زاهد بابایان، عادل؛ کاظمی، سلیم؛ امیدوار، عظیم (۱۴۰۴). الگوی عوامل موثر بر رعایت اخلاق پژوهش، *مطالعات اخلاق کاربردی*، (۷۹)، ۴۲-۶۶. <https://doi.org/10.22081/jare.2025.70970.2010>
- جوادی، محسن (۱۳۹۰). *اخلاق پژوهش؛ مبانی و مسائل*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. <https://doi.org/10.22081/nir.2020.53414.1179>
- جباران، محمدرضا (۱۴۰۲). *اخلاق پژوهش*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- حسینی، سیدحسین (۱۳۸۹). نقد و پژوهشگری. *مجله علمی کرسی اندیشه*، (۹)، ۱۰۵-۱۲۲. <https://doi.org/10.22081/nir.2020.53414.1179>
- حسینی، سیدحسین (۱۳۹۲). اخلاق اسلامی یا نظام اخلاقی در اسلام؟. *پژوهشنامه انتقادی متون*، ۱۳(۲۹)، ۴۳-۶۲. <https://search.isc.ac/dl/search/defaultta.aspx?DTC=8&DC=711367>
- حسینی، سیدحسین (۱۴۰۱الف). *الگوی نقد*. تهران: انتشارات نقد فرهنگ.
- حسینی، سیدحسین (۱۴۰۱ب). *تهذیب اجتماعی - انسان اجتماعی*. *پژوهشنامه انتقادی متون*، (۸)، ۲۳-۴۱. <https://doi.org/10.30465/crtls.2022.8273>
- حسینی، سیدحسین (۱۴۰۴). تحلیل نسبت نقد و نبوغ. *پژوهش‌های عقلی نوین*، (۱۹)، ۱۵۳-۱۷۸. <https://doi.org/10.22081/nir.2025.67071.1413>
- فیشته، یوهان گوتلیب (۱۴۰۳). *گفتارهایی درباره رسالت دانشمند*. ترجمه اسماعیل سعادت. تهران: فرهنگ جاوید.
- فلاح، رستم (۱۳۹۳). *جستارهایی در اخلاق پژوهش*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۳). *اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی*. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۹الف). *درآمدی بر اخلاق حرفه‌ای*. تهران: سرآمد.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۹ب). *اخلاق کاربردی در ایران و اسلام*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۹۲). *روش‌شناسی مطالعات دینی*. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- قاراخانی، معصومه؛ میرزایی، سید آیت‌الله (۱۳۹۶). *اخلاق علم در علوم اجتماعی ایران*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مگی، براین (۱۴۰۴). *پوپر؛ فلسفه و جهان واقع*. ترجمه مانی ستارزاده. تهران: ثالث.
- Ayer, A. J. (1936). *Language, truth and logic*. Gollancz.
- Bourdieu, P. (2004). *Science of science and reflexivity*. University of Chicago Press.
- Carnap, R. (1959). *The elimination of metaphysics through logical analysis of language*, In A. J. Ayer (Ed.), *Logical positivism* (pp. 60-81). Free Press (Original work published 1932).
- Douglas, H. (2009). *Science, policy and the value-free ideal*. University of Pittsburgh Press.
- Feyerabend, P. (1975). *Against method*. Verso.

- Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. Pantheon.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press.
- Lakatos, I. (1978). *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge University Press.
- Longino, H. (1990). *Science as social knowledge*. Princeton University Press.
- Longino, H. (2002). *The fate of knowledge*. Princeton University Press.
- Merton, R. K. (1973). *The sociology of science*. University of Chicago Press.
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. Routledge.
- Zagzebski, L. (1996). *Virtues of the mind*. Cambridge University Press.